

гиялық орталықтардың пайда болуымен, археологиялық жұмыстар өрісінің кеңейуімен, археологияның өзекті мәселелеріне арналған көптеген мақалалардың, монографиялық еңбектердің жариялануымен, археологиялық ғылымда жаңа бағыттардың пайда болуымен, археологияда жаратылыстану ғылымдары әдістерінің пайдаланылуымен сипатталады.

Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштері жиынтығын – республика аумағындағы барша ескерткіштердің ғылыми тізбесін әзірлеу осы кезеңдегі негізгі міндеттердің біріне айналады.

Жарты ғасырға жуық ғұмырында қазақстандық археология әлемдік ғылымды ауыз толтырып айтарлық аса көрнекті жаңалықтармен байытып қана қойған жоқ, сонымен бірге, ежелгі және ортағасырлық Қазақстандағы қоғам дамуының басты кезеңдерін айқындауға да мүмкіндік берді.

Осындай, мейлінше маңызды жаңалықтар қатарындағы аса көне палеолит дәуіріндегі қоныстардың ашылуы, Қазақстан аумағын адам баласы миллионға жуық жыл бұрын жайлағанын дәлелдеп берді. Ал, Қазақстан мен Еуразиядағы төменгі палеолитте бірқатар ортақ белгілердің болуы Қазақстанның палеолиттік мәдениеті адамзатқа ортақ мәдениеттің бір үзігі екендігін айғақтаса керек. Сол сияқты, Қазақстандағы металлургиялық орталықтың Еуразиядағы қола дәуірі тайпаларының палеоэкономикасын дамытуда орасан рөл атқарғаны айқындалды.

Қазақстандық археологияның арқасында Қазақстанның мал өсірумен, егіншілікпен күнелткен тайпалардың ерте көшпенділерге айналу үдерісі жүрген аймақтардың бірі болғандығын анықтаудың сәті түсті. Сақ қорғандары қазбаларына қарап, Қазақстанның көшпенді өркениет туындаған маңызды орталық болып табылғаны турасында айтуға болады.

Қазақстандық археологтардың ірі жетістігі, сондай-ақ, урбанизациялық үдерістердің, отырықшы һәм қалалық мәдениеттің даму қарқынын айқындауы болды. Қазақстан аумағы арқылы әлемдік өркениеттің таңғажайып жетістіктерінің бірі – Ұлы Жібек жолы өткені анықталды.

Археологиялық материалдар Қазақстан мәдениетінің көпқұрамдылығын, көпсыңарлылығын көрнекілейді. Оның қалыптасуына Еуразия халықтарымен саяси, экономикалық

және мәдени байланыстар зор әсерін тигізген. Түрлі мәдениеттердің, түрлі мәдени аймақтардың өзара әрекеттестігі өзара ықпалдастығы этногенез үдерісі дамуында да маңызды фактор болып табылды. Орталықтары Қазақстан аумағында болған Батыс-Түркі қағанаты, одан кейін Түргеш, Қарлұқ қағанаттары, кейінірек Қарахан мемлекеті өз мәдениетінде түрлі этникалық дәстүрлерді шығармашылықпен астастыра алған ортағасырлық мемлекеттік құрылымдар болып табылған.

Отырар, Кедер, Тараз, Түркістан, Сарайшық, Талхир қалаларына қатысты археологиялық зерттеулерден анық болғанындай, қазақтардың мемлекеттілігі, Қазақ хандығының мәдениеті көне түркілер, қарахандықтар, қыпшақтардың мемлекеттілігі мен мәдениетінен бастау алады. Көшпенді және отырықшы өркениеттерді зерттеу әр түрлі халықтар мәдениеттерінің өзара әрекеттестігі мен өзара ықпалдастығы әлемдік ілгерілеудің қайнар көзі болғанын айқын көрсетеді. Сондай өзара әрекеттестіктердің қайнаған ортасынан қазіргі Қазақстан мен Орта Азия халықтарының этногенезі де тамыр тартады.

Соңғы онжылдықтар ішінде археология радиохимия (радиоқөміртектік әдіс) және палеоботаника (дендрохронология және споро-тозандық әдіс) көмегімен өте маңызды міндетті шешті – басым түрде хронологияға түзетулер енгізді. Қазіргі ірі жаңалықтар оған биохимия (ДНҚ (Дезоксирибонуклеин қышқылымен) жұмыс істеу, геномдардың шифрін ажырату) саласы тарапынан келуде және бұл екі ірі мәселенің: 1) маймылтекес бабалардан кроманьондықтарға (*homo sapiens*) жетілу желісін нақтылау және 2) ежелгі халықтың қоныс аударуы, нәсілдік типтер мен тілдердің таралуы карталарына арналған биологиялық негіз құру мәселелерінің жедел шешілетініне үміттендіреді. Бұл гаплотоптарды тікелей нәсілдік немесе тілдік топтар ретінде түсіндіруге болады деген сөз емес (солай ұйғаруға құштарлық жоқ емес), бірақ, барша осы құбылыстардың таралуы қалайда өзара байланысты.

Археологиялық ғылым дамуындағы заманауи кезеңді Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жарияланған 1991 жылдан бастаған жөн.

Мәдени мұраны елімізде және шетелде насихаттау мәселелеріне зор мән берілуде. Археология институтының мұражайы дайындаған «Алтын адам және Қазақстанның ежелгі қазыналары», «Қазақстанның ежелгі діндері» көрмелері республиканың облыс орталықтары мен шетелде, атап айтқанда, Италия мен Францияда зор табыспен паш етілді.

Қазақстандық археология дәстүрлі бағыттарды зерттеуде де, сондай-ақ, жаңаларын зерделеуде де жалпыәлемдік ғылыми тенденциялар жүйесінде дамуда.

Жалпыәлемдік ғылымның, соның ішінде, археологияның маңызды бағыттарының бірі адамның шығу тегі мен оның дамуы (антропогенез) мәселелерін анықтау болып табылады. Мәдениеттанушылық тұрғыда – бұл тас дәуірі (палеолит) мәдениетін зерттеу.

Ежелгі қоғамдарды кешенді зерттеу археологиялық ғылымдағы өзекті бағыт болып қалуда. Бұл бағыт "әлеуметтік археология" атауын иеленген. Урбанистік орталықтар мен шағын елді мекендерді, қоғамдық ғимараттар мен жекелеген «меншік» иелік үйлерді, аграрлық ирригациялық жүйелер мен керуен жолдарын, зергерлік бұйымдар мен ежелгі металлургтің шеберханасындағы өндіріс мүлкін археологиялық зерттеу қоғамның әлеуметтік және саяси құрылымын үлгілеуге негіз болады.

Этноархеология әлеуметтік археология аясындағы іргелі бағыттардың біріне айналды. Бұл жәйт бұрындары этнографтардың мұрасы болып келген мәселелерге ендігі жерде археологтардың өздері далалық зерттеу жүргізетіндігімен түсіндіріледі. Сәйкесінше, мәселелер өзге қырынан қарастырылып, түрліше зерттеу әдістерін қолданатын әр қилы көптеген бағыттар өз шешімін табады. Солардың мейлінше белгілілері: ежелгі жағалық сызықтарды, ежелгі ландшафтты, өсімдіктер дүниесін, микро және макро фауналық кешенді және адамдардың тіршілік ортасын зерттеу.

Ғалым археологтар алуан түрлі аса жаңа компьютерлік бағдарламаларға, техникалық құралдарға, сондай-ақ, жерді спутниктен зерттеу нәтижесінде алынған кең көлемді деректермен, жердің абсолютті жасын анықтауға көмектесетін нақты ғылымдардың әдістерімен жұмыс істеу, жерде жасырулы құрылымдардың орналасуы бойынша мәліметтер

беру, көне құрылыстар ерітіндісінің құрамын талдау мүмкіндігіне ие болуда.

Археологияда дәстүрлі және жаңа бағыттардың дамытылуы, әлемдік деңгейдегі әдістемелердің игерілуі, археологиялық материал құжаттамасына жаңа технологиялардың енгізілуі Қазақстан археологиясының алдағы табыстары мен жетістіктерінің кепілі болмақ.

Археологиядан бөлек, Қазақстанның тарихи ғылымында айрықша орын этнологияға тиесілі. Бұл ғылымсыз салмақты жалпытарихи зерттеулерді жүзеге асыру, мәдениет пен этнос генезисіне, олардың өткеніне, бүгініне, белгілі бір дәрежеде келешегіне де қатысты тарихи, әлеуметтік сипатты іргелі заңдылықтарды тұжырымдау мүмкін емес. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен іске асырылған бірегей мемлекеттік бағдарламаның да «Халық тарих толқынында» деген атауға ие болуы тегін емес.

Академиялық ғылым және университеттік пән ретінде этнологияға дербес маңыз дарытылғанына онша көп бола қойған жоқ. Алайда, сонымен бірге, этнографияның өте ертеде, бағзыдағы алғашқы ру-тайпалық құрылымдар қалыптаса бастаған кезден-ақ дерлік туындағанын да айтуға болады. Адамдарға қоңсылас мәдениеттердің әлдеқандай ерекше қасиет, сипат-белгілерін даралау әдеті қашанда тән болған. Этнология мағынасында бұл ғылым адамның әлмисақтан бергі философиялық толғаныстарынан өрбиді, өйткені, қай жерде де, қай кезде де адамдар адам қоғамының табиғаты туралы теорияларды алға тартып отырған.

Сонау XIX ғасырда дәстүрлі материалдық және рухани мәдениет бұйымдарын жинап, сипаттайтын, халықтар мен тайпалар туралы ғылым ретінде туындаған этнография Кеңес Одағында 1920-1930 жж. басында «этнологияға» айналды. Содан кейін-ақ оған космополитизм айыбы тағылып, қатал өңдеулер басталды. Осылайша, этностардың дәстүрлі мәдениетін, әлеуметтік және тарихи ерекшеліктерін зерттеу саласындағы мамандардың қайтадан этнографиялық «шекпен» жамылуына тура келген.

Қазақстанда академиялық этнографияның ұйымдастырушылық тұрғыдан рәсімделуі, қалыптасуы 40-50-ші жылдардың екінші жартысында жүзеге асты. 1945 ж. ҚазКСР ҒА

жүйесінде Тарих, археология және этнография институтын ұйымдастыру барысында қайта құрылған ғылыми мекеме атауының өзінде-ақ оның басты міндеттерінің бірі – қазақтардың тұрмысы мен мәдениетін зерттеу міндеті айқындалған болатын, сөйтіп, бұл этнографиялық ғылымның белді бағытына айналды.

Тарих, архерлогия және этнография институтын ұйымдастыру барысында дербес этнография бөлімінің құрылуы мемлекеттің ғылым саласындағы саясаты ғана емес, сондай-ақ, қазақтар мен Қазақстанның басқа да халықтарының мәдениеті мен тұрмысын зерттеудегі ғылыми дәстүрлер, жинақталған қомақты қор талабынан туындаған еді. Этнографтардың алдына әу бастан-ақ қазақтардың, республикадағы басқа да этностардың дәстүрлі мәдениетін, сол кезеңде мәдениет пен тұрмыста орын алған өзгерістерді – ең әуелі, далалық ізденістер негізінде – зерттеу сияқты маңызды міндеттер қойылды.

Сонымен бірге, кеңестік жүйенің идеологиялық үстемдігі этнография ғылымын да айналып өтпеді. ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтында этнография секторы құрылған сәттен бастап қазақ этнографтары, негізінен, шаруашылықтағы социалистік өзгерістер мен қазақ колхозшылары мен жұмысшыларының жаңа тұрмыс формаларының қалыптасуын зерттеумен айналысты. Дәстүрлі этникалық құрамға, рулық-тайпалық құрылысқа, әлеуметтік құрылымға арналған жекелеген жұмыстар тек жылымық жылдары ғана пайда болды.

Қазақ этнографиясының бастауында жас, дарынды зерттеушілер – Х. Арғынбаев, Е. Масанов, М. Мұқанов, О. Ысмағұловтар тұрды. Оларға зәрулік мол еді, себебі, Қазақстанның, ең алдымен, қазақ халқының этнографиясы ғылыми тұрғыдан зерделенбей қалған еді.

90-шы жылдары Қазақстан этнографиясы этнология болып «қайта аталды». Ілгерідегі жылдардың материалдарын зерттеп, қорыту негізінде «Қазақтардың өткендегі және қазіргі әдет-ғұрыптары мен салттары» атты салмақты ұжымдық еңбек жарияланып, жаңа этнологиялық тарихнаманы белеске шығарған өзіндік құбылысқа айналды.

Бүгінгі таңда отандық этнологияның басым міндеттерін айқындау бойынша күрделі жұмыс жүріп жатыр. 130 этнос ынтымағы жарасып, тату-тәтті өмір сүріп жатқан Қазақстан үшін бұның ғылыми ғана емес, сонымен бірге, зор іс-тәжірибелік те маңызы бар, өйткені, полиэтникалық ортада өмір сүріп жатқан қазіргі заманның адамы этносаралық қатынастар ерекшеліктері мен дау-дамай тудыратын факторларды білмей, күрделі әрі қарқынды әлеуметтік-мәдени жағдайға бейімделе алмайды.

Көрсеткіште материалдарды іріктеп, өңдеу принциптері толық сақталған.

Аталмыш библиографиялық көрсеткіш тоғыз параграфтан тұрады. Археологияға қатысты параграфта: тас, қола, темір дәуірлері мен орта ғасырлардағы Қазақстан сияқты мәселелер бойынша әдебиет берілген. Этнология бойынша үш параграфта этногенез, этникалық тарих және этникалық үдерістер бойынша әдебиет ұсынылған. Қазақстан халықтарының материалдық және рухани мәдениеті бойынша әдебиет барынша мол қамтылған.

Археология мен этнология мәселелерінің теориялық-әдістемелік аспектілері бойынша әдебиет, сондай-ақ, оқу құралдары, ғылыми экспедициялардың қорытынды материалдары, анықтамалықтар, есімнамалар жеке параграфтарға жіктелген.

Библиографиялық көрсеткішке алғысөз жазуда «Археология и этнология» оқу-әдістемелік құралының (Павлодар: ПГУ им. Торайгырова, 2008. — 198 с.) материалы пайдаланылды.

*А.Ш. Алтаев,
тарих ғылымдарының докторы, профессор*

Теоретико-методологические аспекты проблем археологии и этнологии

1. Абдуллаев Н.А. К вопросу этнической истории казахов / Н.А. Абдуллаев // Казахи Оренбуржья: история и современность: сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции / Ассоциация казахов Оренбуржья; под общ. ред. В.В. Амелина.- Оренбург, 2005.- Вып. 16. - С. 39-50.

2. Абдурахманов Н.А. Анализ взаимодействия кочевой и оседлой культур народов Казахстана и Средней Азии / Н.А. Абдурахманов, Б. Бекболатов // "Отандық археология және этнология: зерттеулер, жаналықтар, талдаулар" атты "V Оразбаев окулары" республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы, 26-27 сәуір, 2013 ж.) = "Отечественная археология и этнология: исследования, открытия и интерпретации": Материалы Республиканской научно-практической конференции "V Оразбаевские чтения" (Алматы, 26-27 апреля, 2013 г.) / сост.: А.Б. Қалыш, Р.С. Жуматаев, М. Шагирбаев; отв. ред. А.Б. Қалыш: М-во образ. и науки РК; КазНУ им. аль-Фараби.- Алматы, 2013.- С. 278-280.- (Научное издание).

Об этнокультуре кочевников и земледельцев Казахстана.

3. Агеева Е.И. Состояние и задачи археологического изучения Казахстана / Е.И. Агеева // Задачи краеведческих музеев Казахстана / АН КазССР; Ин-т археологии.- Алма-Ата, 1950.- С. 85-95; Сборник методических материалов по музейно-краеведческой работе.- Алма-Ата, 1950.- С. 85-95.

Дается краткий очерк изучения истории Казахстана в дореволюционный период, характеризуются состояние задачи и методы археологии Казахстана.

4. Адерихин С.В. Что представляла собой культура Казахстана в V-XII вв.? / С.В. Адерихин, И.В. Адерихина // Адерихин С.В., Адерихин И.В. История Казахстана в вопросах и ответах.- Алматы, 2003.- С.42-50.

5. Адильгиреев Б.Х. Раннеземледельческая культура Южного Казахстана и задачи ее исследования / Б.Х. Адильгиреев // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана / отв. ред. К.А. Акишев; Ин-т ист.,

УДК 902(574)+39(574)
А 83

Құрастырған М.К. Әбілова

Редакторы Ә.Ш. Сәйдембаева

Археология және Қазақстан этнологиясы: библиография-
лық көрсеткіш / ҚР Ұлттық кітапханасы; құраст. М.К. Әбілова;
ред. Ә.Ш. Сәйдембаева; алғы сөзін жазған А.Ш. Алтаев.-
Алматы, 2015.- 405 б.

ISBN 978-9965-401-40-3

@ Қазақстан Республикасының
Ұлттық кітапханасы, 2015

Құрастырушыдан

Көрсеткіш ежелгі дәуірден бастап қазіргі заманға дейінгі Қазақстан археологиясының мәселелері бойынша 1922 жылдан 2015 жылдың қаңтар айына дейінгі баспа бетінде жарық көрген әдебиеттерді қамтыды.

Библиографиялық көрсеткіш Қазақстан археологиясы мен этнологиясының мәселелері бойынша революцияға дейінгі кеңестік, шетелдік және отандық зерттеушілердің ізденістерімен байланысты әдебиетке арналады.

Көрсеткішке кітаптар, кітап және журнал мақалалары, Қазақстан археологиясы мен этнологиясы жөнінде жазылған ғылыми еңбектер, диссертациялар енгізілді.

Көрсеткіштегі әдебиеттер тақырыптарға жіктеліп, алфавитпен орналастырылған. Көрсеткіштің негізгі тақырыптары:

- I. Тас ғасыры;
- II. Қола дәуірі (андроновтықтар мәдениеті);
- III. Темір ғасыры (ерте көшпенділер дәуірі, сақтар, сарматтар);
- IV. Ортағасырлар (кешеуілді көшпенділер, қалалар, түркі дәуірі);
- V. Материалдық мәдениет этнологиясы;
- VI. Рухани мәдениет этнологиясы;
- VII. Оқу құралдары, анықтамалықтар;
- VIII. Жалпы материалдар;

Библиографиялық көрсеткіш ҚР Ұлттық кітапханасының «Қазақстан: өткені мен бүгіні» атты дерек қоры, кітап қоры, анықтамалық-библиографиялық аппараты (каталогтар, карто-текалар, анықтамалық-ақпараттық қор), Ұлттық кітап палатасының басылымдары нәтижесінде құрастырылды. Көрсеткішке көмекші құрал ретінде есімдер және басылым атауларының көрсеткіштерімен жабдықталған.

Библиографиялық құрал археологтарға, ғылыми қызметкерлерге, кітапханашыларға және жалпы оқырман қауымға арналған.

Бұл библиографиялық көрсеткіш төңкеріске дейінгі, кенестік және отандық зерттеушілердің Қазақстандағы археология және этнология салаларының өзекті мәселелері бойынша ізденістерімен байланысты әдебиетке арналған.

«Археология және Қазақстан этнологиясы» атты библиографиялық көрсеткіш тұңғыш рет археология және этнология сынды бір-біріне жуық әрі өзара байланысты екі тарихи пәннің жиынтығы негізінде жасақталған.

Археология - негізінен, XIX-XX ғғ. қалыптасқан біршама жас ғылым. Оның басты бағыттары мен қағидалары бертінге дейін онша айқын болмай келгендігі, оны алуан түрлі ілімдерге, соның ішінде, биология, өнертану ғылымдарына жатқызуға мәжбүр еткен еді. Алайда, археологияның қарыштап дамып, қарымды жетістіктерге жетуі оның қоғамдық ғылымдар қатарындағы орнын белгілеп берді. Тарихи өткеннің тұтас қатпарлары осы археологиялық деректер негізінде ашылды. Айталық, осыдан екі ғасырдай бұрын адамзат тарихы, шамамен, 3000 жылды қамтыған болса, археологияның арқасында адамзаттың жасы жүзжылдықтар қойнауына шегеріліп, бүгінде біз оның ендігі 1-2 млн., тіптен, 3 млн. жыл бойы жасап келе жатқандығын айта аламыз.

Археология, әдетте, алғашқы қауымдық (тарихи кезеңге дейінгі) және тарихи болып жіктеледі. Алғашқы қауымдық археологияның зерттеу нысаны жазба құжаттар мен аңыз-әфсаналар түріндегі тарихи мағлұматтар пайда болғанға дейінгі көне ескерткіштер болып табылады.

Тарихи археология алғашқы қауымдық археологияның тікелей жалғасы ретінде қызмет ете отырып, тарихи мағлұматтармен және құжаттармен замандас ескерткіштерді зерттеу нысаны етеді.

Алғашқы қауымдық археология қалыптасу үдерісі әлі аяқтала қоймаған жаңа ғылым ретінде танылады. Бұл атау оған Ресейде алғаш рет 1869 жылы I Археологиялық Съезде берілген. Алғашқы қауымдық археология қамтитын уақыт адам іс-қайраткерлігін айғақтайтын ілкі жәдігерлердің пайда болуынан басталып, тарихи жазба құжаттар мен мағлұматтардың пайда болуымен аяқталады. Ежелгі жазба құжаттар мен

мағлұматтар қазіргі кезде Мысыр мен Месопотамияда ашылып, олардың барлығын бірдей біздің заманымызға дейінгі V жүзжылдыққа жатқызуға әбден болады. Қазақстанға келер болсақ, оның аумағы мен мекендеген тайпалар туралы алғашқы естеліктер көне грек және көне парсы жазба дереккөздерінде, сондай-ақ, әлемдегі тұңғыш дін – зороастризмнің – киелі кітабы Авестада келтірілген.

Жазба дереккөздердің пайда болу мерзімі, сонымен қатар, жалпыадамзаттық мәдениетте алғашқы металл, дәлірек айтқанда, мыс қару-жарақтың жасалуымен нышандалады. Сол себепті, заманауи білімге сүйене отырып, алғашқы қауымдық археология уақыты жалпыадамзаттық даму барысындағы индустриялық дәуірдің тас кезеңімен тұспа-тұс келуі тиіс.

Тарихи археология уақыты жалпыадамзаттық дамудың индустриялық дәуірінің металл кезеңімен дәлме-дәл дерлік сәйкес келеді.

Археология белгілі бір археологиялық ескерткіштерді іздестірумен, қазба жұмыстарымен, табылған дереккөздерді зерттеп, арнайы амал-тәсілдердің, зертханалық зерттеу әдістерінің көмегімен мәлімет алумен бірізді, жүйелі түрде айналысады. Археологиядағы зерттеу мәресі – тарихи үдерістердің, нысандар мен дәйектердің қандай да бір дәрежеде қалпына келтірілуі.

Тарихи уақыт халықтарының мәдени жетілуі барған сайын күшейе түскендігінің арқасында археологиялық ескерткіштерді зерттеп-зерделеу алуан түрлі, кейде аса айрықша әдіс-тәсілдер арқылы жүргізілетіні сонша, ескерткіштердің көптеген бөліктері оқшауланып, нумизматика, сфрагистика, палеография және т.б. тәрізді жеке-дара археологиялық ғылымдар нысаны ретінде қызмет етеді.

Археология деректерінсіз Қазақстан тарихын да аясына сыйғызған бүкіләлемдік-тарихи үдерісті байыптау мүмкін еместігі анық. Археологиясыз тарих бойынша біліміміздің қандай боларын бір сәт елестетіп көрелікші! Біздер адамзат тарихының бастапқы кезеңі туралы, палеолит туралы ештеңе білмес едік. Біздер мұз дәуірінен кейінгі мезолит пен неолит кезеңі туралы, өзімізден тым алшақ жатқан заманалардағы адамзат үшін маңызды өнертабыстар жайлы ештеңе білмеген болар едік. Өйткені, археология жалпыадамзаттық ауқымдағы

ірі тарихи оқиғаларды дәйектейді, мәселен, тек осы археологиялық қазбалар ғана егіншіліктің, мал шаруашылығының бастауы болған, жемісін біздер күні бүгінге дейін жеп отырған шаруашылық саласындағы салдары ғаламат неолиттік төңкерістің адамзат үшін өмірлік мәні болғанын ашып берді.

Қола дәуірінде Қазақстан аумағы әлемдік тарихтың маңызды бөлігі болған. Бұнда металлургиялық орталықтар пайда болып, Балқанмен, Алғы Шығыспен, Батыс Еуропамен, Орталық Азиямен берік байланыста болған тарихи-мәдени қауымдастықтар қалыптасты. Археология болмаса, біз бұның бірін де білмес едік.

Ал, біздің Қазақстан тарихы, әсіресе, ежелгі және ортағасырлық тарих бойынша біліміміз қаншалықты кемшін болар еді десенізші, өйткені, қолымызда тек жазба дереккөздердің үзік-жұлық, онда да қатпары қалың мифология табынан арылмаған куәліктері ғана бар ғой! Көп жағдайда олар оқиғалар барысын қалпына келтіру үшін аздық етіп, аса қиындық тудырып жатады. Міне, археологиясыз тарих осындай: мифологияланған, үзік-жұлық әрі біздер үшін онша түсініксіз күйі қалар еді.

Этногенез мәселелерінің шешім табуын да археологиясыз елестету еш мүмкін емес.

Осылайша, тарих кеңістігінің көкжиегін кеңейтіп, өткеннің көрінісін жүз есе ұлғайтуымен археология тарихи ғылымда бетбұрыс жасады.

Қазақстан археология ғылымының дамуы бастауында танымал орыс шығыстанушылары мен тарихшылары – В.В. Бартольд, В.В.Радлов, П.И. Лерх, сондай-ақ, озық ойлы орыс зиялы қауымының өкілдері тұрды. Орыстың көрнекті тұлғаларының қазақ халқының тарихы мен мәдени мұрасына көзқарас-қатынасы айтарлықтай. Мәселен, белгілі мәдениет тарихшысы В.В.Стасов сонау өткен жүзжылдықта-ақ «қазақстандық археологиялық ескерткіштер Римнің классикалық көнеліктерінен кем қызығушылық тудырмайтынын» атап көрсеткен. "Неліктен Жанкенттің (Сырдариядағы, Қазалы маңындағы қирандылар) іргесіндегі көне қаланы біздің Помпеямыз етпеске», - деп жазған еді ол өз жұмыстарының бірінде. Алға озыңқырап, оның осы дуалы сөздері айнымай

келді деуге болады. Қазақстандық археологтардың Отырар мен Тараздағы қазбалары туралы, Есік қорғанындағы біртума бұйымдар туралы бүгінде бүкіл әлем біледі.

Сонау Кеңес заманының алғашқы онжылдықтарында-ақ Қазақстанның ғылыми мекемелерінің қызмет-қайраткерлігі жанданды. Ескерткіштерді тіркеу, кездейсоқ табылған ескі бұйымдарды есепке алу мен шағын қазба жұмыстарын Қазақстанның Орталық мұражайы жүзеге асырды. Баспасөзде Көксу өзені бойындағы қала туралы және Жетісу ескерткіштері туралы мақалалар жарық көрді. Материалдық мәдениет тарихы институты (КСРО ҒА ММТИ) Ғылым Академиясының Қазақ филиалымен бірлесіп ұйымдастырған, А.Н. Бернштамның жетекшілік етуімен (1939-1940 жж.) Жетісуға жасалған экспедициялық зерттеулер 30-шы жылдардағы археологиялық жұмыстар қатарында маңызды орындардың біріне ие болды.

1946 ж. Қазақстан Ғылым академиясының ашылуымен республикадағы археологиялық жұмыстардың дені Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына жүктелді, онда археология бөлімі құрылып, Ә.Х. Марғұлан тұңғыш жетекшісі болып тағайындалды. Археология бөліміне, сонымен бірге, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, А.Г. Максимова, кейінірек К.А. Ақышев, Г.В. Кушаев, А.М. Оразбаев, М.К. Қадырбаевтар қабылданып, қызу еңбекке араласты.

Бөлім құрған алғашқы археологиялық экспедиция Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық-Қазақстандық археологиялық экспедиция (ОҚАЭ) болды.

Экспедиция неолит және энеолит дәуірлеріндегі қоныстарды, андронов және беғазы-дандыбай мәдениеттеріндегі елді мекендер мен қорымдарды, б.д.д. VII-I ғғ. жерлеу ғимараттарын, түркі заманындағы қорғандарды, ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді тауып, зерттеп, қазды.

Соғыстан кейінгі екінші ірі экспедиция А.Н. Бернштам мен Е.И. Агеева басқарған Оңтүстік-Қазақстандық экспедиция (ОҚАЭ) болды. Оның жұмыс нәтижесі Отырар жазирасындағы (оазисіндегі), Каратаудың солтүстік баурайларындағы, Сырдария алқабындағы қалалар мен елді мекендердің

үлкен шоғырын зерттеу, картаға түсіру және мерзімін белгілеу (хронология) болып табылды.

50-ші жылдары ОҚАЭ жүргізген қомақты жұмыстардың ішінде Арыс бойындағы Жуантөбе қаласы мен Бөріжар қорымын кешенді зерттеу, Қазақстанда тұңғыш рет кең алапты ортағасырлық ескерткіштің аршылуы болып табылған Баба-Ата қаласын қазу жұмыстарын атап өткен жөн.

1947 ж. бастап ленинградтық ғалым С.С. Черниковтың жетекшілігімен ҚазКСР ҒА мен КСРО ҒА Шығыс-Қазақстандық археологиялық экспедициясы (ШҚАЭ) жұмыс істеді. Экспедицияның негізгі міндеті Өскемен және Бұқтырма ГЭС құрылысымен байланысты су басқан аймақта орналасқан ескерткіштерді анықтап, зерттеу болды.

1950 ж. Батыс Қазақстандағы Сарайшық қаласында Ә.Х. Марғұланның Батыс-Қазақстандық археологиялық экспедициясы (БҚАЭ) жұмыс істеді.

1954 ж. Тарих, археология және этнография институты Қапшағай ГЭС-ның келешектегі су басу аймағын зерттеу мақсатында К.А. Ақышевтің басшылығымен Іле археологиялық экспедициясын (ІАЭ) ұйымдастырды.

1954-1956 жж. тың және тыңайған жерлерді игерумен байланысты бүлініп жатқан ескерткіштер туралы хабар ала алған Қазақстанның көптеген облыстарына арнайы археологиялық зерттеулер ұйымдастырылды.

50-ші жж. орта шеніндегі қазақстандық археологияның елеулі табыстарының бірі - Оңтүстік Қазақстандағы Қаратау жотасынан ежелгі палеолиттік ескерткіш орындарының табылуы болды. Оған геолог Г.Я. Ярмак пен археолог Х.А. Алпысбаевтің бірден-бір септігі тиді. Бұл жаңалық қазақстандық археологиядағы жаңа бағыт – палеолиттің зерттеле бастауына түрткі болып, тың серпін берді.

Қазақстандық археологияның келесі даму кезеңі 60-70-ші жж. қамтиды. Жаңа ескерткіштерді анықтап-тауып, оларға бастапқы сипаттама берумен байланысты зерттеулер аясын кеңейту ғана емес, сондай-ақ, көпжылдық тұрақты (стационар) қазба жұмыстарын ұйымдастыру жолымен оларды тереңдете зерттеу, ірі ғылыми мәселелерді күн тәртібіне қойып, оларды шешу үдерісі жүйелі жүрді. Ә.Х. Марғұланның, одан кейін М.К. Қадырбаев, С.М. Ақынжановтың бас-

шылық етуімен ОҚАЭ баяғыша қола және ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеу мәселесіндегі басты міндеттерді айқындаумен болды.

70-ші ж. бастап археологиялық ғылым ұйымдастырушылық тұрғыдан өсті: жаңа археологиялық технология зертханасы, ортағасырлық археология бөлімі, Археология мұражайы пайда болды. 1989 ж. олар ҚазКСР ҒА ТАЭИ (Тарих, археология және этнография институты) құрамындағы Археологиялық орталыққа біріктірілді, ал, 1991 ж. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы жанынан өз бетінше жұмыс істейтін дербес Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты ұйымдастырылды.

Осы кезеңде ғылымға Б.Н. Нұрмұхамбетов, К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзакович, Р.З. Бурнашева, М.С. Мершиев, А.К. Ақышев, Ж.К. Таймағамбетов, З.С. Самашев, Е.А. Смағұлов, Т.В. Савельева, А.Н. Марьяшев, Ж.К. Құрманқұловтар келген еді.

Дәл осы жылдары Оңтүстік-Қазақстандық кешенді археологиялық экспедиция ұйымдастырылып, ол Отырар, Құйрықтөбе, Көк-Мардан қалаларының орнында кең көлемді қазба жұмыстары мен Сырдария алқабы мен Қаратау баурайларында іздестіру жұмыстарын жүргізді. Дәл осы кезде сақ және үйсін (усунь) ескерткіштері, Шығыс Қазақстан мен Жетісудағы көне жартасқа салынған өнер зерттелді. Орталық Қазақстандағы қола және ерте темір дәуірінің әр түрлі мерзімдерге жататын ескерткіштері қазылды. Бұл кезеңдегі және бір маңызды құбылыс – Ғылым академиясындағы Археология орталығымен қатар, университеттерде, педагогикалық жоғарғы оқу орындарында, мұражайларда жаңа орталықтар пайда болды.

Іскер зерттеушілер ұжымдары Қазақ мемлекеттік университетінің Археология және этнология кафедрасында, Қарағанды мемлекеттік университетінің тарих факультетінде, Шымкент, Петропавл және Қостанай педагогикалық институттарында, Қарағанды және Петропавл облыстық мұражайларында құрылды.

Қазақстандық археология тарихының келесі кезеңі 80-ші жылдары басталды. Ол аталмыш саладағы ұйымдастырушылық өзгерістермен, атап айтқанда: облыстарда археоло-